

Еволюція громадянства у Стародавніх Афінах

Оксана **ВАР'ЯН** (Запоріжжя)

*ЗНУ, здобувачка; КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини»,
зав. відділу обліку пам'яток; melita16@ukr.net*

Однією з ознак держави, властивою для неї на будь-якому етапі історичного розвитку, є народонаселення, правовий зв'язок якого з державою відображається поняттям «громадянство». На сприйняття держави саме через сукупність громадян, общину, звертав увагу Аристотель. Поліс виступав формою існування громадянської общини, а цінність громадянина визначалась через належність його до общини на правах рівного.

Початок становлення інституту громадянства у стародавніх Афінах пов'язаний із реформами Солон та Клісфена. Проведена Солоном сісахфія та поділ за майновим цензом мали правові наслідки, що полягали у оформленні та закріпленні різниці між громадянами та негромадянами полісу. За словами Плутарха, Солон повернув громадянські права всім, крім засуджених за важкі злочини. Надане право представникам всіх майнових цenzів брати участь на правах рівного у народних зборах та суді виступило передумовою включення Аристотелем даних видів діяльності у визначення статусу повноправного громадянина. Наслідком реформ Солон стало інституційне оформлення колективу громадян та становлення громадянської общини, заснованої на походженні від афінян, особистій свободі, земельній власності, доступі до участі у політичній та військовій діяльності.

Подальша еволюція громадянського статусу пов'язана із адміністративно-територіальною реформою Клісфена та запровадженням записом афінян у списки лексіархів дему, на території якого вони проживали на момент проведення реформи. Після реформи ідентифікація громадянина в Афінах відбувалась на декількох рівнях — належність до дему та полісу. Для офіційного визначення громадянина називали його ім'я, патронімік та демотик. П. Відаль-Наке звертав увагу на дискусійність внесення одразу після реформи у списки лексіархів всіх громадян незалежно від майнового стану.

Остаточне оформлення статусу громадянина пов'язане з введеною Периклом законодавчою нормою, яка визначала умовою отримання громадянських прав походження від обох батьків — громадян полісу. Аристотель вказував, що закон Перикла став наслідком дуже великої кількості громадян. Водночас, дані Плутарха свідчать про те, що зменшення кількості громадян відбулось не одразу після запровадження закону, що було б логічним, якби законодавець керувався причиною, названою

Аристотелем. Плутарх зазначав, що до того, як єгипетський цар надіслав в подарунок афінянам сорок тисяч медимнів пшениці, тобто до 445–444 рр. до н. е., та виникла потреба розподілити дар між громадянами, на незаконнонароджених «дивились крізь пальці». І лише дана подія стала приводом судових процесів з приводу законності громадянства, за якими майже 5 тисяч афінян були продані в рабство, а кількість повноправних зменшилась до чотирнадцяти тисяч двохсот сорока. Дані Плутарха стосовно кількості громадян, які зберегли свій статус після закону Перикла, є сумнівними, проте, в будь-якому разі, незаконнонароджені втратили статус, який давав можливість на правах рівного брати участь у політичній діяльності.

Наявність у джерелах згадок про незаконнонароджених до середини V ст. до н. е. викликає дискусії навколо питання про те, чи вперше законодавча норма про походження від двох громадян була запроваджена Периклом. Аристотель зазначав, що прибічниками Пісістрата були афіняни нечистого походження, пояснюючи їх прихильність страхом за свої громадянські права, оскільки після повалення тиранії Пісістратидів афіняни провели перегляд громадянських списків. А правління синів Пісістрата Гіппія та Гіппарха пов'язує, зокрема, з їх достоїнством, до якого, очевидно, відносить походження від законного шлюбу. В. В. Латишев вважав, що закон Перикла був запроваджений для зменшення кількості отримуючих теорикон та виступав лише відновленням закону Солону, який з часом перестав застосовуватись настільки, що різниця між громадянами та незаконнонародженими уже на початку V ст. до н. е. не відчувалась. Попри наявність зазначених вище зауважень Аристотеля, ми вважаємо, що закон Перикла був вперше введеною правовою нормою, а не відновленим законом Солона. Можливо, питання походження, які згадує Аристотель, стосувались визнання фратріальної належності, яка, в умовах втрати фратріями політичного значення після реформ Клісфена, законом Перикла була покладена в основу правової норми.

За олігархії Чотирьохсот та тиранії Тридцяти діяльність закону Перикла припинялась, наслідком чого були перегляди списків громадян. Так, Евксіфей, який за результатами перевірки був виключений зі списків громадян після повалення тиранії Тридцяти та потрапляв у метеки, апелюючи до суду доводив, що його батько і мати були афінськими громадянами. Водночас, Евксіфей вказував, що його батько народився до архонства Евкліда, тобто до 403 р. до н. е., коли він міг вважатись громадянином навіть за наявності прав у одного з батьків. Закон Перикла був відновлений за пропозицією Аристофана, але без зворотної сили. Відновлений після падіння тиранії Тридцяти та діючий у IV ст. до н. е. порядок запису у списки демотів описував Аристотель.

Дж. Блок звертає увагу, що «громадянство» у Стародавній Греції визначалось на основі етнікону, участі у культах та законах, належності до общини. Так, якщо у другій половині V ст. до н. е. застосовувались терміни для визначення колективної належності до полісу та міста, то у 430 р. до н. е. з'являються терміни, відрізняючі громадянську належність за гендерною ознакою.

Встановлені законом Перикла обмеження перетворили статус громадянина на привілейований. Підлягала відстороненню від участі у політичному житті частина юнаків, які були народжені від шлюбу з негромадянами, навіть у випадку належності до аристократичного роду. Очевидно, незаконнонароджені — *nothoi*, потенційно становили суттєвий ресурс для громадянської общини, оскільки їх статус у суспільстві не був повністю прирівняний до метеків.

На думку С. Хамфріс, після закону Перикла хлопчиків вищих станів, які не могли отримати громадянство, зосередив гімнасій у Кіносаргах, що виступив альтернативою фратрії та дему, з яких вони були виключені. На час прийняття закону Кіносарги уже були місцем тренувань представників еліти, знаходячись, водночас, на периферії релігійного та військового життя громади. У місцевості Кіносарг розташовувалось також святилище, особливістю якого став доступ до участі у культових заходах незаконнонароджених.

Засновуючись на згадках Аристотеля про наявність *nothoi* до закону Перикла, ми припускаємо, що до середини V ст. до н. е. Кіносарги зосереджували юнаків, які походили не від законного шлюбу та не були введені до фратрії. Нівелювання різниці між ними та повноправними Плутарх пов'язував з Фемістоклом.

Попри те, що *nothoi* у V ст. до н. е. відвідували окремих гімнасій, В. В. Латишев відзначав практичну відсутність розмежування їх з законнонародженими дітьми. Є. В. Нікітюк припускає, що від прийняття закону Перикла та до відновлення демократії у 403 р. до н. е. ставлення до *nothoi* залишалось лояльним. Г. Бузольт вважав, що всі права, якими могли користуватись *nothoi*, були нівельовані в архонство Евкліда. Тоді ж, на думку дослідника, був закритий гімнасій у Кіносаргах.

Способом набуття громадянства у стародавніх Афінах виступала також натуралізація. Солоном було прийнято закон, за яким громадянства могли удостоїтись іноземці, назавжди вигнані зі свого міста або ті, хто переселився в Афіни з усім домогосподарством для зайняття ремеслом. Однією з підстав надання афінського громадянства М. Дін називав потребу збільшення колективу полісу у надзвичайних умовах. Поповнення кількості громадянського населення починаючи з часів Солона відбувалось також за рахунок відміни атімії.

У V ст. до н. е. закон Солона був замінений іншим, який передбачав можливість дарування громадянських прав іноземцям за особливі заслуги перед полісом. Г. Бузольт відзначає, що в період між 403/402 р. до н. е. та 369 р. до н. е. було введено двоступеневе голосування екклесії за дарування громадянських прав.

Л. М. Глускіна вважала, що наприкінці класичного періоду громадянська община Афін зберігала замкнений характер, а збільшення кількості випадків дарування громадянських прав на початку IV ст. до н. е. виступало скоріше виключенням, ніж сталою практикою. Ми схильні розділяти позицію Л. М. Глускіної відносно того, що практика дарування громадянства у Афінах не призводила до повного розмивання общини. Наявність законодавчо визначеної процедури дарування прав, практики перевірок списків лексіархів та збереження ціннісного ставлення до автохтонного походження навіть у другій половині IV ст. до н. е., на нашу думку, свідчать на користь певної замкненості общини, про яку говорить дослідниця.

Показовим прикладом є наведене Плутархом звернення Перикла до народних зборів про відміну власного закону, обґрунтоване потребою передачі спадку представнику роду у зв'язку зі смертю його законних синів Ксантіппа та Парала. Судячи з подальших слів Плутарха, закон зберіг свою силу, однак громадянські права сину Перикла були надані, дозволено ввести юнака у фратрію та дати ім'я батька. В. В. Латишев пов'язував надання прав сину Перикла із тим, що закону про громадянство уже не дотримувались. Більш вірогідним, на нашу думку, є те, що Периклу було надано право на усиновлення або прийнято псефізму про дарування громадянських прав юнаку. Про таку практику щодо дітей, народжених не від законного шлюбу, зазначали Г. Бузольт та В. В. Латишев.

Отже, реформи Солона, Клісфена та Перикла сприяли законодавчому закріпленню статусу громадянина та способів набуття громадянства у стародавніх Афінах. Повноправний громадянин посідав ключове місце у афінському суспільстві класичного періоду, розглядався невід'ємною складовою полісної общини та активним учасником суспільно-політичної діяльності. Тісний зв'язок між громадянином і полісом обумовлював перетворення останнього на складову ідентичності людини. Відносини між громадянином та державою Аристотель порівнював з відношенням кожного моряка на судні до екіпажу. Завданням громадян є збереження спілкування, яке складає громадянська община, тобто державного ладу, що є проявом громадянської доброчесності.

